

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

Philippe Ariès, L'homme devant la mort

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.614](https://doi.org/10.12681/mnimon.614)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1987). Philippe Ariès, L'homme devant la mort. *Μνήμων*, 11, 325-337.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.614>

Philippe Ariès

L'homme devant la mort

1. *Le temps des gisants*

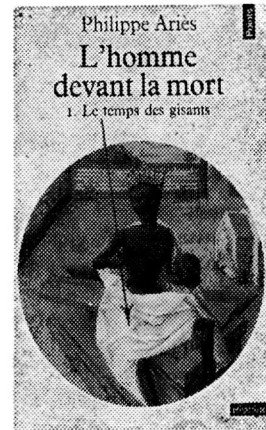
2. *La mort ensauvagée*

Editions du Seuil

coll. Points-Histoire

Παρίσι 1985 [1977]

314, 352 σελ.

Οι θάνατοι τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἄλλοτε περνοῦν συχνὰ ἀπαράτηρητοι μπροστά ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ ἱστορικοῦ. Καὶ ὅμως, πόσες φορές δὲν τοὺς βρίσκει μπροστά του, παρουσίες πλούσιες σὲ νοήματα, ἀντάξιες ἄλλων μοναδικῶν, ἡρωϊκῶν στιγμῶν τῆς ἱστορίας. Πόσες φορές δὲν προβάλλουν ὡς ὁρόσημα, φορτωμένα συμβολισμοὺς καὶ σημασίες. Πόσες φορές δὲν ἀποκαλύπτουν στὸν ἱστορικὸ μύχιες διαδρομὲς πρὸς τὶς σκέψεις καὶ τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἄλλοτε.

“Ὅλοι θυμόμαστε τὸν Δῆμο, τὸν γέρο-κλέφτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὅπως μᾶς τὸν παρουσίασε ὁ Βαλαωρίτης στὸ χιλιστραγουδημένο του ποίημα :

« Ἐγέρασα μωρὲς παιδιὰ. Πενῆντα χρόνους κλέφτης
τὸν ὕπνο δὲν ἐχόρτασα καὶ τώρα ἀποσταμένος
θέλω νὰ πάω νὰ κοιμηθῶ... ».¹

Ὁ θάνατος τοῦ πολὺ γνωστοῦ μας γέρο-Δῆμου παρουσιάζει κάτι τὸ ἀπρόσμενο. Φαίνεται νὰ τὸν ἀποφασίζει ὁ ἴδιος, νὰ τὸν ἐπιθυμεῖ καὶ νὰ τὸν ἀποζητᾷ, ὅπως ἀκριβῶς ἀποζητᾷμε ἐμεῖς ἓνα ἀναπαυτικὸ κρεβάτι στὸ τέλος μιᾶς κοπιαστικῆς ἡμέρας. Γιὰ τὸν γέρο-Δῆμο τοῦ Βαλαωρίτη, —ὅπως καὶ γιὰ τὸ πρότυπό του στὸ δημοτικὸ τραγούδι² ποὺ παραγγέλλει νὰ περνοῦν οἱ ὅμορφες καὶ νὰ τὸν χαιρετοῦν στὸ κιβούρι του—, ὁ θάνατος σίγουρα δὲν ἦταν τόσο τρομερὸς καὶ ἀπόλυτος ὅσο εἶναι γιὰ μᾶς σήμερα.

Ἀνάμεσα στὶς πιὸ συγκινητικὲς διηγήσεις τῆς νεώτερῆς μας ἱστορίας βρίσκεται ἐκείνη τῆς ἐκκένωσης τῆς Πάργας ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, ὅταν τὴν πούλησαν οἱ Ἀγγλοὶ αὐθέντες της στὸν Ἀλῆ Πασᾶ, στὰ 1819. Στὴ διήγηση αὕτῃ ξεχωριστὴ θέση ἔχει ἡ στάση τῶν Παργινῶν ἀπέναντι στοὺς νεκροὺς τους.

1. Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, *Ἔργα*, τόμος I, ποιήματα, Ἀθήνα χ.χ., Σιδέρης, σελ. 130 κ.έ., ποίημα «Ὁ Δῆμος καὶ τὸ καρυοφίλλι του».

2. Νικόλαου Πολίτη, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα χ.χ., Ἱστορικὴ Ἑρευνα, σελ. 46 - 47, «Τοῦ κλέφτη τὸ κιβούρι».

«Ποία ἀπηνής καρδιά ἠδύνατο νὰ περιγράψῃ τὴν ἀξιοδάκρυτον ταύτην σκηγήν; ἐξέθαψαν μεθ' ἱεροσύλου εὐσεβείας τὰ ὅστ' αὐτῶν προπατόρων των. Οἱ μὲν τὰ ἔκαυσαν, οἱ δὲ τὰ ἔκρυψαν εἰς τοὺς κρυφιοτέρους καὶ πλέον μεμακρυσμένους τόπους, εὐελπιζόμενοι νὰ τὰ ἀναλάβωσι ποτέ. Οἱ περισσότεροι ἐξέφερον ὡς τιμαλφές καὶ ἱερὸν ἐνέχυρον, τὰ ὅστ' αὐτὰ, τὰ ἐμψυχωμένα ἄλλοτε ὑπὸ ἐλευθέρων ψυχῶν...».³

Τὰ λείψανα τῶν προγόνων σήμαιναν ιδιαίτερα πράγματα γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Πάργας. Αὐτὰ τὰ ἄψυχα κινδύνευαν νὰ ντροπιαστοῦν ἢ νὰ σκληρωθοῦν ἀπὸ τὸν ἄπιστο ἐχθρό. Ἴσως, βαθιὰ μέσα στὴ σκέψη τῶν ζωντανῶν αὐτὸ τὸ «ἐμψυχωμένα ἄλλοτε» νὰ μὴν βάραινε καὶ τόσο. Κάποια μορφὴ ζωῆς ἐξακολουθοῦσε νὰ κρύβεται μέσα τους. Κάποια σπῖθα ποὺ δὲν ἐπέτρεπε στοὺς ζωντανούς νὰ τὰ παραπετάξουν ἀδιάφορα φροντίζοντας μόνο γιὰ τὴ δική τους ἐπιβίωση, ἐλευθερία καὶ περιουσία. Οἱ νεκροὶ εἶχαν ἐδῶ τὸ δικαίωμα νὰ μετέχουν στὰ πάθη τῶν ζωντανῶν.

Ἀκριβῶς ἓναν αἰῶνα μετὰ, τὸ σκηνικὸ ἔχει ἀλλάξει. Ὅχι παντοῦ ὅμως. Στὶς ἀνεκτίμητες μαρτυρίες τῆς μικρασιατικῆς ἐξόδου ποὺ δημοσίευσε τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν παρατηροῦμε σημαντικὲς διαφορές. Πέρα, στὴν μακρινὴ Καππαδοκία, στὰ Σίλατα, στὴν Ἀραβισσό, στὴ Νεάπολη, στὴν Καισάρεια, στὸ Χαλβαδερί, ἡ ἐγκατάλειψή τῶν νεκρῶν, ἡ ἀπολησμονιὰ τους, θεωρεῖται ἀμάρτημα, ἐγκλημα θάλεγε κανεὶς. Τὰ ὅστ' αὐτὰ ξεθάβονται, λειτουργοῦνται, θυμιατίζονται, πλένονται, κρύβονται ἢ καίγονται, ὅταν δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀκολουθήσουν τὸ δρόμο τῆς προσφυγικῆς μαζί μὲ τοὺς ζωντανούς.⁴ Ἐδῶ οἱ νεκροὶ μοιράζονται τὰ πάθη καὶ τὶς συμφορὰς τῶν ζωντανῶν καθὼς οἱ τελευταῖοι θεωροῦν τοὺς πρώτους μέλη τῆς κοινωνίας τους, μέλη τῆς ἐκκλησίας τους θὰ λέγαμε μὲ περισσότερη ἀκριβεία. Στὸ νοῦ τῶν χριστιανῶν τῆς Καππαδοκίας κυριαρχοῦν πολὺ παλιὲς ἀντιλήψεις. Ἐδῶ ἀκόμα οἱ νεκροὶ θάβονται συχνὰ μέσα στὶς ἐκκλησίες κατὰ τὸν παλιὸ μεσαιωνικὸ τρόπο.⁵ Οἱ νεκροὶ δὲν θεωροῦνται ἀκριβῶς νεκροὶ γιατί, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ζωντανοὶ δὲν ἔχουν πραγματικὰ ζήσει ἀκόμα. Αὕτῃ ἡ ἀληθινὴ ζωὴ τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν θ' ἀρχίσει μετὰ ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως, τὴν ἡμέρα τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας, καὶ αὐτὴν τὴν ἡμέρα νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ μαζί προσμένουν.

3. Ἰωάννου Βερβιτσιώτου, *Ἐκθεσις τῶν γεγονότων, ὅσα συνέβησαν πρὶν καὶ μετὰ τὴν παραχώρησιν τῆς Πάργας*, Κέρκυρα, 1851 (ἀνατύπωση: Ἀθήνα, 1981, Καραβίας), σελ. 53 - 54 : μετάφραση ἔκθεσης Γάλλου Ντουβάλ.

4. Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, *Ἡ Ἑξοδος, τόμος Β'*: Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Μικρασίας, Ἀθήνα, 1982, σελ. 30 - 31 (Χαλβαδερί) 36 - 37, 48 - 49, 58 - 59, 108 - 109, 114 - 115 (Καισάρεια), 152 - 153 (Ἀραβισσός), 174 - 175, 180 - 181 (Σίλατα) κ.λπ.

5. Στὸ ἴδιο, σελ. 54 - 55 γιὰ Καισάρεια.

Στις δυτικές περιοχές όμως, τις πιο κοντινές στην Ευρώπη και στις αντιλήψεις της, ο χρόνος που κύλησε είχε κατά πολύ μεταβάλλει τις περι νεκρών αντιλήψεις. Στις μαρτυρίες της εξόδου που προέρχονται από την περιοχή της Ίωνίας ή της Προποντίδας, το τελετουργικό της ανάχωρησης δεν περιλαμβάνει τους νεκρούς ακόμα κι' εκεί όπου υπάρχει αρκετός χρόνος ώστε η ανάχωρηση να μην πάρει την μορφή της φυγής. Στην ίδια τη Σμύρνη, το φοβισμένο πλήθος καταφεύγει στο χριστιανικό νεκροταφείο και κρύβεται εκεί, ανάμεσα στους τάφους. Το γεγονός υπογραμμίζεται από εκείνους που περιέγραψαν αργότερα το ψυχορράγημα της Σμύρνης.⁶ Στο ίδιο εκείνο μέρος, στους τάφους, θάφτηκαν χρυσαικά και πολύτιμα αντικείμενα. 'Ο τόπος εκείνος θεωρήθηκε ικανός στο να προστατεύσει ξμψυχα και άψυχα. 'Εκεί ήτανε «φύλακας ο Χάρος — όχι ο 'Ακρίτας», όπως γράφει σ' ένα ποίημα του ο Σμυρνιός ποιητής.⁷ 'Αλλά για να μπορεί να προφυλάξει ο Χάρος το ίδιο αποτελεσματικά με τον 'Ακρίτα, θα έπρεπε να ήταν το ίδιο φοβερός με αυτόν. Πραγματικά, οι φοβισμένοι Σμυρνιοί επένδυσαν τη σωτηρία τους, καθώς και τη σωτηρία των πολυτίμων τους πραγμάτων στην αποτροπαϊκή δύναμη του χώρου των νεκρών. 'Η αντίληψη εδώ διαφέρει ριζικά από εκείνες της Καππαδοκίας και του Πόντου. Οι νεκροί εδώ δεν είναι μέλη μιας κοινότητας που μαζί με τους ζωντανούς τους περιλαμβάνει. 'Ανήκουν σ' άλλο κόσμο, επίφοβο, τρομακτικό. Γι' αυτό και μπορούν με τον τρόπο που εμπνέουν να πολεμήσουν τον τρόμο του έχθρου. Γι' αυτό ο Χάρος είναι σαν 'Ακρίτας φοβερός. Σίγουρα δεν βρισκόμαστε εδώ στην ώρα των προσφιλών, ήρεμων νεκρών. Οι άνθρωπινες περι θανάτου αντιλήψεις έχουν εκσυγχρονιστεί, αν προτιμάτε, στη Σμύρνη του '22. Βρισκόμαστε πολύ μακριά από την Πάργα ή την Καππαδοκία.

"Ας μού συγχωρεθεί ένα τρίτο παράδειγμα. Τα παλλικάρια που σκοτώθηκαν στα 1821 — μιλάμε για τους πολλούς και άνωynomους — δεν τιμήθηκαν ούτε με ήρωα, ούτε με κενοτάφια ή με μνημεία στον τόπο που σκοτώθηκαν ή στα χωριά τους. Δεν ήταν η άνοργανωσιά του κράτους υπαίτια για την απουσία αυτή. 'Αρκοῦσε στα χρόνια εκείνα το στήσιμο μιας πυραμίδας με τα κεφάλια των έχθρων στον τόπο της νίκης ή της σφαγής, τρόπαιο μακάβριο που πιστοποιούσε τη δύναμη, το «κράτος» των νικητών. Αυτή η πιστοποίηση κρινόταν έπαρκώς και για τη μνήμη των θυμάτων που οι νικητές είχαν. Σε πολλές περιπτώσεις μπορούμε ακόμα και ν' αμφιβάλουμε για τη χριστιανική αντιμετώπιση των κουφαριών των ήρωϊκών κατά τ' άλλα θυμάτων. Τους σκοτωμένους μάζευαν από το πεδίο της μάχης οι οικογένειές

6. Χρ. 'Αγγελομάτη, *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας*, 'Αθήνα χ.χ., σχετικό κεφάλαιο.

7. Μιχ. 'Αργυρόπουλου, *Χωρίς Ναόν και χωρίς Τάφοι*, 'Αθήνα 1933, σελ. 6 κ.ξ.

τους ἢ σπανιότερα οἱ στενοὶ τοὺς φίλοι. Σὲ περίπτωσιν ποὺ αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο, τὰ πτώματα ἔμεναν ἐκεῖ καὶ σάπιζαν ἄθαφτα, μὲ ἢ χωρὶς κεφάλι, ἀνάλογα μὲ τὸ ποιὸς κυριαρχοῦσε στὴ μάχη.

Τὰ πράγματα ἦταν τελείως διαφορετικὰ ἕναν αἰῶνα μετὰ. Ἀπὸ τὸ 1914 - 1918 ἰδιαίτερα, οἱ νεκροὶ τῶν πολέμων ἔπρεπε νὰ τιμηθοῦν μὲ ἐπίσημους τρόπους, νὰ ταφοῦν προσεκτικὰ στὰ στρατιωτικὰ νεκροταφεῖα, νὰ τοὺς ἀφιερωθοῦν μνημεῖα καὶ κενοτάφια. Σήμερα θὰ συναντήσουμε σὲ κάθε χωριὸ ἡρώα μὲ χαραγμένα ἐπάνω τοὺς τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων σὲ κάποιο πόλεμο. Εἶναι προϊόντα τοῦ αἰῶνα μας, καταγράφουν χωρὶς διακρίσεις καὶ κατὰ τὸ δυνατὸ χωρὶς παραλείψεις τὰ μέλη τῆς κοινότητος ποὺ πέθαναν στοὺς σύγχρονους πολέμους. Μερικὰ ἀρχίζουν ἀπὸ ἐκείνους τοῦ 1912 - 1913, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὸ 1917 - 1922 ἢ ἀπὸ τὸ 1940. Μερικὲς φορὲς περιλαμβάνουν καὶ τοὺς ἀμάχους ποὺ ἔπесαν θύματα ἐκτελέσεων ἢ σφαγῶν. Ἐχει μεγάλη σημασία ἡ μνημόνευση αὐτῶν τῶν νεκρῶν στὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ χωριοῦ, στὸν κατεξοχὴ δημόσιο χώρο. Στὶς μέρες μας, ἡ κεντρικὴ λειτουργία κάθε «ἱστορικῆς ἐπετείου» ξετυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο αὐτό, ἱερὸ —ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ariès— μιᾶς ἐθνικῆς, ἄρα καὶ συλλογικῆς λατρείας τῶν νεκρῶν προγόνων. Μέσα στὰ 100 - 150 χρόνια ποὺ πέρασαν, τὸ ἔθνος ὑποκατέστησε τὴν οἰκογένεια σὲ ὀρισμένες τῆς λειτουργίες. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἦταν καὶ ἡ ἀνάληψη τῆς ἀρμοδιότητος στὴν περίπτωσιν τῶν «ἐνδόξων» νεκρῶν.

Ὅλα τὰ παραπάνω δὲν περιλαμβάνονται φυσικὰ στὸ βιβλίον τοῦ Philippe Ariès, *Ὁ ἄνθρωπος μπροστὰ στὸν θάνατον* (*L'homme devant la mort*). Αὐτὸ τὸ πρόχειρο ἀπάνθισμα γνωστοτέρων στὸν ἑλληνα ἱστορικὸ καταστάσεων εἶχε σκοπὸ νὰ ὑπογραμμίσαι τὸ πόσα ἔχει νὰ προσφέρει τὸ βιβλίον αὐτὸ καὶ στὴ δική μας ἱστορία. Νὰ προσφέρει μὲ τὴν ὑπόδειξιν τῶν διαδρομῶν μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ φωτίσουμε τὴν ἱστορία τῆς σχέσης τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν θάνατον. Ἐπειδὴ, ἂν καὶ τὸ βιβλίον μιλάει γιὰ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ αὐτήν, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἀνεκτίμητη δεξαμενὴ ἰδεῶν γιὰ τὴν μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων συνπεριφορῶν καὶ στάσεων. Δὲν εἶναι ἐξᾴλλου παρὰ ἕνας κρίκος σὲ μιὰ ἀλυσίδα ποὺ ὁλοένα μακραίνει. Πολλὰ ἱστορικὰ ἔργα περιστρέφονται τὰ τελευταῖα χρόνια ἐπίμονα γύρω ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτὰ θέματα. Γνωστότερα εἶναι ἐκεῖνα τῶν M. Vovelle, Pierre Chaunu, Vladimir Jankélévitch. Ἀνάμεσά τους, τὸ ἔργο τοῦ Philippe Ariès κατέχει σημαντικὴ θέση.

Τὸ βιβλίον τοῦ Ariès ἀσχολεῖται μὲ μιὰ περίοδο στὴν ὁποία μορφοποιεῖται αὐτὸ ποὺ σήμερα συμβατικὰ ὀνομάζουμε «Δύση». Χρονικὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ πρώιμου μεσαίωνα ὡς τὰ δικά μας χρόνια. Οἱ πρῶτοι θάνατοι ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν εἶναι ἐκεῖνοι τῶν ἵπποτῶν.

Οἱ θάνατοι τῶν ἵπποτῶν : ὁ θάνατος τοῦ Ρολάνδου, τὸ πολὺπλοκο τέ-

λος τῶν ἱπποτῶν τῆς «στρογγυλῆς τραπέζης», οἱ θλιβεροὶ θάνατοι τῶν ποιημάτων τοῦ Τριστάνου. "Ολες αὐτὲς οἱ περιπτώσεις διακοπῆς τῆς ζωῆς συνοδεύονται ἀπὸ τελετουργίες, διαδικασίες θὰ λέγαμε καλύτερα, ἀποκαλυπτικές γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γύρω ἀπὸ τὸ γεγονός τοῦ θανάτου.

Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα θάνατο ποὺ ἀρκετοὶ —καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐνδιαφερόμενος— ἔβλεπαν νὰ πλησιάζει. Σημάδια τὸν προανήγγειλαν. "Ονειρα τὸν ἀπεικόνιζαν, καιρὸ πρὶν συμβεῖ, ἀκόμα καὶ στίς πιὸ ἀσήμεντες λεπτομέρειές του. Δὲν ὑπῆρχε περιθώριο γιὰ ξαφνικό, ἀπρόσμενο θάνατο. Αὐτὸς ἀνῆκε στοὺς ἀμαρτωλοὺς καὶ στοὺς καταραμένους, σ' ἐκείνους ποὺ τοὺς χτύπησε ἡ θεϊκὴ ὀργή. Σὲ γενικὲς γραμμές, στὸν καιρὸ τοῦ Ρολάνδου βρισκόμαστε ἀκόμα σὲ πρότυπα καὶ δοξασίες παλιές, ζωντανές στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἀκόμα. Τὸ τελετουργικὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Ἑκτορα θὰ τὸ ἀναγνώριζε ὁ Ρολάνδος ἢ ὁ βασιλιάς Ἀρθούρος. Ἡ γνώση τοῦ Μεγιστία, «ὡς τότε κήρας ἐπερχομένης σάφα εἰδώς», ἦταν καὶ γνώση τοῦ τέλους κοινὴ στοὺς ἥρωες καὶ στὰ παλλικάρια τοὺς μέσα στοὺς αἰῶνες τῆς λαμπρῆς παρουσίας τοὺς στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας. Βρισκόμαστε ἐδῶ στὴν περιοχὴ τῶν παραδοσιακῶν τρόπων θανάτου. Σὲ μιὰ ἐνότητα ἀντιλήψεων ποὺ ρίζωναν γιὰ χιλιάδες χρόνια στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων.

Ὑπάρχει καὶ κάτι παραπάνω. Δυσκολευόμαστε σήμερα νὰ πλησιάσουμε, νὰ καταλάβουμε αὐτὸν τὸν τρόπο θανάτου. Μᾶς φαίνεται ἀπίστευτὴ ἢ φυσικότητα ποὺ φαίνεται νὰ τὸν περιβάλλει. Ἐμεῖς βλέπουμε τὸν θάνατο (ὅταν τὸν βλέπουμε — σὲ κανονικὲς συνθῆκες εἶναι κρυφός, κρυμμένος ἢ ἀνούσιος καὶ ξένος στίς τηλεοπτικὲς ὁθόνες), σὰν μιὰ σειρὰ βιολογικῶν, μηχανικῶν ἐνεργειῶν κοινῶν σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ἐξἄλλου καὶ σὲ κάθε μορφὴ ζωῆς. Πῶς νὰ πλησιάσουμε αὐτὴ τὴν ἥσυχη προετοιμασία, αὐτὴν τὴν ἀταραξία, αὐτὴ τὴ σχεδὸν χαρούμενη προσμονὴ τῆς λύτρωσης, ὅπως συχνὰ ὀνόμαζαν τὸν θάνατο τότε. Στὸς καιροὺς τῶν ἱπποτῶν, θάνατος πραγματικός, ἀντίστοιχος μὲ τὸν δικό μας, ἦταν μόνο ἐκεῖνος τῶν ἀμαρτωλῶν. Αἰφνίδιος, ἀπροετοίμαστος, μοναχικός, καταραμένος. Τοὺς ὑπόλοιπους, τοὺς χριστιανοὺς ποὺ ἤδη, διαμέσου τῆς Ἐκκλησίας, εἶχαν ἐξασφαλίσει θέση στὸ βασίλειο τῶν Οὐρανῶν, τοὺς περίμενε μιὰ ἥσυχη προσμονή, ἓνας ὕπνος ποὺ θὰ διαρκοῦσε ὡς τὴν ὥρα τοῦ θεικοῦ θριάμβου. Τὴν ἀνάπαυση περίμεναν λοιπόν, ὅχι τὸν θάνατο μὲ τὰ δικά μας μέτρα. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα σύνολο ἰδεῶν ποὺ ὁ Ariès βαφτίζει «ἐξήμερωμένο θάνατο» (*mort apprivoisée*), φυσικὸ καὶ ἀνθρώπινο καὶ ὅχι ἀπάνθρωπο, ἄγνωστο καὶ ἀπόλυτο, ὅπως στίς δικές μας μέρες.

Σήμερα πεθαίνουμε ξαφνικά, ἀπροετοίμαστοι καὶ μόνοι. Ἀπὸ καρδιακὴ προσβολή, ἀπὸ ἀναπνευστικὰ οἰδήματα ἢ ἐγκεφαλικά ἐπεισόδια, ἀπὸ ἀτύχημα στὸ δρόμοι, στὸ αὐτοκίνητο. Ἀπὸ βλήματα ποὺ ἔρριξαν ἀθέατοι καὶ ἀπόμαχοι ἐχθροί, ἄγνωστοι σὲ μᾶς, στὸν πόλεμο. Πεθαίνουμε καὶ ἀπὸ ἀρ-

ρώστια, σιγά-σιγά. Έκεῖ εἶναι τὸ χειρότερο. Γιατὶ καὶ ἐδῶ, στὸ νοσοκομεῖο, ὅπου ἡ γνώση τοῦ ἐπικειμένου τέλους ὑπάρχει, καμιά ἀνθρώπινη προετοιμασία γιὰ τὸ μοιραῖο δὲν γίνεται. Οἱ γιατροὶ ἴσως κάποτε ν' ἀποκαλύψουν τὶς τεχνικὲς προβλέψεις τοὺς στοὺς συγγενεῖς, ποτὲ δὲν θὰ τὶς ἐκθέσουν στὸν μελλοθάνατο. Οἱ συγγενεῖς μπροστά του θὰ ποῦν τὰ γνωστὰ ψέμματα, «δὲν ξέρουν οἱ γιατροὶ ἀκόμα»... Ὁ ἴδιος ὁ ἄρρωστος θὰ διστάσει νὰ μιλήσει γιὰ τὰ ἀλάνθαστα προμηνύματα τοῦ ὁργανισμοῦ του ποὺ μέσα του νοιώθει.

Θάνατος στὰ χέρια τοῦ γιατροῦ, ἡ καλύτερα στὰ χέρια ἐνὸς πολύπλοκου ἱατρικοῦ μηχανισμοῦ, τοῦ νοσοκομείου καὶ τῶν ἀναρίθμητων μηχανημάτων του. Οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι μποροῦν νὰ ἐπισκέπτονται, νὰ παρακολουθοῦν σὰν ξένοι ποὺ δὲν ἔχουν καμιά ἀρμοδιότητα πάνω στὴ διαδικασία τοῦ θανάτου. Ὁ γιατρός καὶ οἱ τεχνικὲς του κυβερνοῦν καὶ ἐξουσιάζουν. Ὁ μελλοθάνατος μένει μόνος ἀπέναντι σὲ μηχανές, τεχνικὲς, συστήματα καὶ ἀγνώστους. Θάνατος τεχνικὴ διαδικασία, ἴδιος μ' αὐτὸν ποὺ παλιότερα θεωροῦσαν οἱ ἄνθρωποι ἀφύσικο καὶ καταραμένο θάνατο τῆς μοναξιάς. Ὁ Ariès, γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴν ἐποχὴ αὐτῆς τῆς συνταρακτικῆς καμπῆς, στέκεται στὸν θάνατο τοῦ Ἰβάν Ἰλιτς, στὰ κείμενα τοῦ Τολστόι. Γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν διαφορὰ τοῦ «θανάτου στὸ νοσοκομεῖο», γενικευμένου μετὰ τὸ 1950, προσφεύγει σὲ τηλεοπτικὲς ἐκπομπές, σὲ ἔρευνες πάνω σὲ ἐτοιμοθάνατους στὰ νοσοκομεῖα, σὲ ἱατρικὲς ἢ ψυχιατρικὲς ἐκθέσεις.

Οἱ ιδέες ποὺ διαπερνοῦν τὸ μυθιστόρημα, οἱ εἰκόνας τοῦ καθημερινοῦ σημερινοῦ τρόπου θανάτου τὸν ὁδήγησαν, καὶ ἐμᾶς μαζὶ του μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες του, στὴ διαπίστωση τῶν μεταβολῶν στὶς τελετουργίες τοῦ θανάτου, στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Μεταβολῶν ποὺ προδίδουν ριζικὰ νέες στάσεις καὶ ἀντιλήψεις καὶ ποὺ ἐπέρχονται τόσο γρήγορα ὥστε συχνὰ οἱ σημερινοὶ θάνατοι ἡλικιωμένων νὰ ἀνήκουν ταυτόχρονα σὲ δύο διαφορετικὰ συστήματα ἀντιλήψεων. Νομίζω πὼς ἔζησα αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖ ὁ Ariès σχετικὰ πρόσφατα, στὸ θάνατο τῆς γιαιγιᾶς μου τὸ 1981. Ἀς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ μιλήσω λίγο γι' αὐτὸ γιατί πιστεύω ὅτι ἔνα ἀπὸ τὰ μεγάλα προτερήματα τοῦ βιβλίου εἶναι τὸ νὰ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ὁλόγυρά μας, στὴ ζωὴ μας τὴν ἴδια. Νὰ δίνει μιὰ νέα ἀξία σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ἱστορία μέσα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση τῆς σύνδεσής του μὲ τὶς καθημερινὲς ὑποθέσεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Ἡ εἰκόνα τοῦ θανάτου καὶ τῆς τελετουργίας του, βαθαῖα στὸ νοῦ τῆς υπέργηρης ἄρρωστης, ἀνῆκε ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τῶν νεανικῶν της χρόνων, στὴν τουρκοκρατούμενη Ἠπειρο, στὸ ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν κόσμον Παγώνι. Εἶναι ἐποχὴ ὅπου ὁ παραδοσιακὸς τρόπος θανάτου διατηρεῖ ὅλα του τὰ δικαιώματα. Ἡ ἄρρώστια καὶ τὸ προαίσθημα προειδοποιοῦν, τὸ μεγάλο νυφικὸ κρεβάτι στρώνεται γιὰ τὸ νεκρικὸ του ρόλο, τὸ ποτό, οἱ μεζέδες γιὰ τοὺς συγγενεῖς ποὺ θάρθουν γιὰ τὸν στερνὸ χαιρετισμὸ ἐτοιμάζονται. Τελε-

τουργία που θυμίζει γιορτή, οικογενειακή και κοινωνική σύναξη. Τὸν θάνατο κανείς δὲν θὰ τὸν ἐμποδίσει. Ὁ γιατρός, ἂν ὑπάρχει γιατρός, εἶναι δευτερεύον πρόσωπο σὲ μιὰ τέτοια ὥρα, ὁ ἱερέας δὲν λειτουργεῖ παρὰ σὺμβολο τῆς ἐνότητος, τῆς συνοχῆς τῆς ομάδας. Ἡ μικρὴ κοινότητα—θὰ παρατηροῦσε ὁ Ariès— πού τραυματιζόταν μὲ τὸ θάνατο κάποιου δικοῦ της, διαδήλωνε σιωπηλὰ μιὰ κοινωνικὴ συνοχή πού θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ καλύψει τὸ κενό.

Ἡ ἄρρωστη τοῦ 1981 ἄρχισε μ' αὐτὲς τὲς ἀντιλήψεις τὸ τελευταῖο της ταξίδι. Σὲ δωμάτιο νοσοκομείου φυσικὰ ἔπου ὅμως κάθε ἀπόγευμα οἱ ἄλλοι ἀσθενεῖς, οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι, οἱ ἐπισκέπτες δημιουργοῦσαν τὴν ψευδαίσθηση τοῦ δημόσιου, κοινωνικοῦ θανάτου. "Ὡρα γιορτῆς. Ἡ μελλοθάνατη συναντοῦσε στὴν ἀτμόσφαιρα αὐτὴ τὲς ἀναμνήσεις της, εὐθυμοῦσε, γελοῦσε, τραγουδοῦσε τὰ παλιὰ βαριά τραγούδια τοῦ τόπου της, ἔδινε παραγγελίες, φοβόταν μὴν ξεχάσει τίποτα ἀπὸ τὲς ὑποχρεώσεις της πρὸς τοὺς συγγενεῖς, πρὸς τὴν κοινότητα. Στὲς διαβεβαιώσεις τῶν γύρω, «δὲν ἔχεις τίποτα γιαγιά»—τὸ ψέμμα πού τόσο ἀπασχολεῖ τὸν Ariès—, ἀπαντοῦσε σταθερὰ καὶ ἥρεμα, μὲ βεβαιότητα: «Θὰ πεθάνω παιδιὰ μου». Στὴ δική της τελετουργία ἦταν φυσικὸ αὐτὸ πού γιὰ τοὺς νεώτερους ἦταν ἀποτρόπαιο. Πεισματικὰ φανέρωνε αὐτὸ πού οἱ ὑπόλοιποι ἤθελαν νὰ τῆς κρύψουν.

Κατόπιν, οἱ ἐπιταγὲς τῆς ἐπιστήμης, μετέβαλαν βίαια τὴν διαδικασία τῆς θανάτωσης. Ἡ γριὰ μεταφέρθηκε στὴν ἐντατικὴ παρακολούθηση, δωμάτιο μὲ λίγο κόσμο καὶ πολλὰς μηχανές. Ἀπὸ τὸν δημόσιο, φανερὸ χῶρο, στὸν ἰδιωτικὸ καὶ ἀπόκρυφο. Στεναχωρήθηκε, φώναξε, διαμαρτυρήθηκε. Ποιὸς ὅμως τολμᾷ στὲς ἡμέρες μας νὰ ἀντιπαραθέσει στὲς ἱατρικὲς τεχνικὲς τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, τὴν νοοτροπία ἐνὸς ἐτοιμοθανάτου. "Εἴτσι, ἡ διαδικασία τοῦ θανάτου ἔπαψε νὰ δίνει τὴν ψευδαίσθηση τοῦ παραδοσιακοῦ κοινωνικοῦ, ἔπαψε νὰ τρέφεται μὲ τὲς εἰκόνες τοῦ ἥρεμου, φυσικοῦ τέλους. Διέσχισε τὲς ἐποχὲς ἂν προτιμᾷτε. Ἦρθε ὁ τρόμος, ὅμοιος μ' αὐτὸν πού ἀνακάλυψε ὁ Ariès στὰ γράμματα τῶν μεταναστῶν πρὸς τὴν ἀμερικάνικη δύση ἀλλὰ καὶ στὲς συνεντεύξεις τῶν ἡλικιωμένων ἐτοιμοθανάτων τῶν σύγχρονων νοσοκομείων: Ὁ τρόμος τοῦ νὰ πεθάνει κανεὶς μόνος, ἐκτὸς κοινωνίας, ἀπόβλητος. Ἡ ἀπομόνωση στὴν «ἐντατικὴ» ἦταν χρέος καὶ καθῆκον γιατρῶν καὶ συγγενῶν βαθύτατα πεπεισμένων γιὰ τὴν τεχνικὴ διάσταση τοῦ θανάτου. Ἡ γριὰ ὅμως ἐπέμενε νὰ προφέρει τὴν φράση στὴν ὁποία τόση οὐσία δίνει ὁ Ariès: «Ἀφῆστε με νὰ πεθάνω». Μάταια. Πέθανε λίγο καιρὸ μετὰ παρακαλώντας καὶ μουρμουρίζοντας ψευτοκατάρες. Ἦξερε ἕναν θάνατο ἀρχοντικό, ἀνακάλυψε ἀπρόσμενα ἕναν τρόπο θανάτου πού γι' αὐτὴν ἦταν ταπεινωτικός, βασανιστικός, ἀποτρόπαιος. Οἱ ἀντιλήψεις στὴν Ἀθήνα τοῦ 1981 ἦταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὲς ἀντίστοιχες τοῦ Πωγωνιοῦ στὰ 1912. Αὐτὸ πού ἐκεῖ ἦταν εὐλογία, ἐδῶ πιά ἦταν ὕβρις. Κι' ἔτσι κανεὶς δὲν τόλμησε νὰ ζητήσει νὰ τὴν ἀφήσουν νὰ πεθάνει μὲ τὸν δικό της τρόπο.

Στὸν XXο αἰῶνα, ἀπὸ τὸ χωριὸ στὴ μεγαλοῦπολη, ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος ἀπέκτησαν νέα νοήματα, τόσο στὴ δική μας Ἑλλάδα, ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ Ariès. Τὰ νεκροταφεῖα καὶ ἡ ἱστορία τους μποροῦν μὲ τὴ σειρὰ τους ν' ἀποκαλύψουν ἀντίστοιχες ἐξελίξεις.

Ὅταν μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ θάνατος γνώρισε τὴν μεγάλη του ἀκύρωση στὸ νοῦ τῶν ζωντανῶν, τὰ λείψανα ἔπαψαν νὰ ἀποτροπιάζουν. Οἱ νεκροὶ δὲν ἦταν ἀκριβῶς νεκροί. Μέσα σὲ μιὰ οὐδέτερη κατάσταση, σ' ἓναν ὕπνο παρέμεναν τὴν ὥρα τῆς Ἀνάστασης ποὺ γιὰ κάθε χριστιανὸ ἦταν καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς πραγματικῆς, τῆς ἐξαγνισμένης ὑπαρξῆς του. Οἱ πεθαμένοι παρέμεναν μέλη τῆς Ἐκκλησίας, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαίωνε συνεχῶς ἡ μνημόνευσή τους στὴ θεία λειτουργία. Παρέμεναν μέλη τῆς κοινωνίας κατὰ συνέπεια. Σὲ μιὰ πρώτη φάση δημιούργησαν δικές τους «κοινότητες» μέσα σὲ νεκροταφεῖα τῶν ἐθνικῶν, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, γύρω ἀπὸ τὸ μνῆμα κάποιου μάρτυρα, κάποιου ἐπισκόπου. Προοδευτικὰ ἡ κοινωνία τους συνάντησε ἐκείνη τῶν ζωντανῶν. Οἱ νεκροὶ χριστιανοὶ θάβονταν πιά δίπλα στὶς ἐκκλησίες, ἀργότερα μέσα στὶς ἐκκλησίες. Παρὰ τὴν ἀντίδραση τῶν ἐπισήμων ὁργάνων τῆς Ἐκκλησίας στὸν XIIIο αἰῶνα, οἱ ναοὶ εἶναι νεκροπόλεις. Θὰ μείνουν σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, σὰν διακεκριμένος τόπος ταφῆς ὡς τὸν XVIIο ἢ XVIIIο αἰῶνα. Ἡ ἐκκλησία εἶναι σύμβολο ἐνότητας καὶ συνοχῆς γιὰ τὴν κοινωνία τῶν ζωντανῶν χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ ἐκείνη τῶν κεκοιμημένων.

Οἱ λιγότερο τυχεροὶ πιστοί, ἐκεῖνοι ποὺ θάβονταν στὸ νεκροταφεῖο, δὲν θεωροῦνται ἀπόβλητοι κι' αὐτοί. Ὁ τόπος τῆς ἀνάπαυσής τους —τῆς ἄβολης ἀνάπαυσης μιὰ ποὺ οἱ περισσότεροι, οἱ πιὸ φτωχοί, σωριάζονται ὁ ἓνας πάνω στὸν ἄλλο στοὺς ὁμαδικοὺς τάφους, τάφρους ἢ πηγάδες—, εἶναι κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὸς χώρος. Ἐκεῖ στὸ νεκροταφεῖο, γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιὰ γινόντουσαν τὰ παζάρια, οἱ δίκες, οἱ πλειστηριασμοί, οἱ συγκεντρώσεις. Ἐκεῖ ἐμπορευόντουσαν, ἐκεῖ διασκέδαζαν μὲ τοὺς περιοδεύοντες θιάσους, μὲ τοὺς ταχυδακτυλουργούς, ἐκεῖ χόρευαν. Οἱ θαμμένοι ὁλόγυρα μετεῖχαν στὴ χαρὰ τους. Ἀνῆκαν σ' αὐτὴν ὅπως ἀνῆκαν καὶ στὴν κοινωνία.

Ἡ ἐκτόπισή τους ἄρχισε δειλὰ-δειλὰ στὴν ἀρχή, στὰ τέλη τοῦ XVIου αἰῶνα. Γενικεύτηκε προοδευτικὰ σ' ὅλον τὸν ἐπόμενον αἰῶνα γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ στὸν XVIIIο. Δύσκολη ἐκτόπιση. Ἐπιστρατευτήκε τὸ ἐπιχείρημα τῆς ὑγιεινῆς, τῆς ἐλλειψῆς χώρων στὶς γεμάτες τάφους ἐκκλησίες, τῆς αἰσθητικῆς. Ὅταν οἱ νεκροὶ ἐκτοπίστηκαν ἀπὸ τοὺς κεντρικοὺς, τοὺς προσιτοὺς χώρους τῶν ναῶν, κατέφυγαν στὶς κρύπτες, κάτω ἀπὸ αὐτοὺς, γύρω ἀπὸ τὰ θεμέλιά τους. Ἀργότερα τοὺς ἐδιώξαν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ. Μόνο τὰ λείψανα τῶν σημαντικῶν ἔμειναν ἀτάραχα καὶ διατήρησαν τὴν κοινωνικότητά τους. Οἱ λιγότερο σημαντικοὶ σαρώθηκαν μαζὶ μὲ τίς ἄψυχες κοινωνίες τους στὴν βίαιη μετακίνηση πρὸς τὰ περίχωρα, ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ζωντανῶν,

τὴν πόλιν, τῶν νεκροταφείων τους. Τεράστια ἔργα. Ἀνάμεσα στὰ 1785 καὶ στὰ 1787, στὸ Παρίσι, ἐκδιώχτηκαν οἱ νεκροὶ τοῦ νεκροταφείου τῶν Innocents, ὥστε νὰ μεταμορφωθεῖ ὁ χῶρος σὲ δημόσια πλατεία. Εἴκοσι χιλιάδες πτώματα βρέθηκαν μέσα σὲ φέρετρα. Μέσα σὲ 50 κοινούς τάφους καὶ 80 κρύπτες βρέθηκαν τόννοι ὀστέων καὶ λειψάνων. Δὲν πετάχθηκαν. Ὑπῆρχε ἀκόμα ἀρκετὸς σεβασμὸς γιὰ τοὺς νεκρούς. Ἀπολυμάνθηκαν καὶ ταξινομήθηκαν στὶς κατακόμβες, στὰ παλιὰ ἐγκαταλελειμένα λατομεῖα τοῦ Παρισιοῦ δηλαδή. Ἐκεῖ ἀργότερα ἔγιναν ἀξιοθέατο. Μὲ ἄλλα λόγια ἔχασαν προοδευτικὰ τὴν κοινωνικότητά τους, τὴ σύνδεσή τους μὲ τὶς ἀνθρώπινες ἐνότητες καὶ ἔγιναν ἀξιοπερίεργες γραφικότητες στὰ ὅρια τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν βαρὺ ὑποβιβασμὸ πού σημείωνε τὴν ἐπάνοδο τοῦ ἀποτροπιασμοῦ στὶς περὶ θανάτου σκέψεις τῶν ἀνθρώπων.

Αὐτὴν τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀποτρόπαιου θανάτου, τὴν ἐπισημαίνει ὁ Ariès σὲ μιὰ σειρὰ ἄλλα γεγονότα. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ XVIIIου αἰῶνα ἐξαπλώνεται ὁ πανικός, ὁ τρόμος τῆς νεκροφάνειας. Τῆς ταφῆς δηλαδή ζωντανῶν πού παρουσίαζαν τὰ συμπτώματα τῶν πεθαμένων. Οἱ παραδόσεις, οἱ σχετικές διηγήσεις πολλαπλασιάζονται. Οἱ γιατροὶ προτείνουν μέτρα. Οἱ διαθηκὲς ὑπενθυμίζουν πειστικὰ τὶς διαδικασίες πού πρέπει νὰ ἀκολουθήσουν οἱ ζωντανοὶ γιὰ νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι θὰ θάψουν πεθαμένο. Οἱ πολίτες παίρνουν μέτρα : Ὑποχρεωτικὴ ἀναμονή, μέχρι καὶ τρεῖς μέρες ἀπὸ τὸν θάνατο ὡς τὴν ταφή, πιστοποιητικὸ θανάτου στὸν XIXο αἰῶνα. Τὸ τελευταῖο πανικοβάλλει τοὺς γιατρούς. Ἀρνοῦνται τὴν εὐθύνη τῆς πιστοποίησης καὶ αὐτὴ τὴν ἀναλαμβάνουν μάρτυρες ἔπως στὰ δικαστήρια. Πῶς νὰ ἐξηγήσεις κανεὶς αὐτὸ τὸ κύμα ἐφιαλτικοῦ πανικοῦ πού διατηρεῖται ὡς τὰ μέσα τοῦ XIXοῦ αἰῶνα, ἂν ὄχι ὡς ἔνδειξη τοῦ νέου ἀποτροπιασμοῦ πού οἱ ἄνθρωποι ἀνακαλύπτουν στὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου.

Ἀπὸ ποιὲς κρυφές πηγές ξεπηδᾷ ἐτοῦτος ὁ τρόμος; Γιατὶ χάθηκε γιὰ μερικοὺς αἰῶνες καὶ γιγαντώθηκε ξάφνου στοὺς νεώτερους χρόνους; Ὁ Ariès προσπαθεῖ νὰ προτάξει κάποιες σκέψεις στὰ ἐρωτήματα αὐτά.

Ὁ homo sapiens στήριζε τὴν πρόδο του πάνω στὸν ἀγῶνα του, στὴν ἄμυνα πού προέβαλε ἀπέναντι στὴ φύση. Ἡ ἄμυνα αὐτὴ στηρίχθηκε πάνω στὸν κοινωνικὸ ἰσθμὸ, στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ συνοχή. Ἡ ἠθικὴ, ἡ θρησκεία, οἱ θεσμοὶ τῆς πολιτείας, τὸ δίκαιο, ἡ οἰκονομία, ἡ ὀργάνωση, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀποτελοῦν ἀναιρέσεις τῆς φύσης καὶ κτίζουν ὡς πρὸς αὐτὴ ἕνα σταθερὸ, ἐνιαῖο ἀμυντικὸ σύστημα. Ἐνα σύστημα πού ἔχει δύο ἀδύνατα σημεῖα, δύο δυσκολοφύλακτα περάσματα. Τὴν σεξουαλικότητα καὶ τὸν θάνατο. Ἀπὸ αὐτὰ ἀπειλεῖ κάθε στιγμή ἡ φύση νὰ εἰσβάλλει στὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ καὶ νὰ κλονίσει τὶς ἰσορροπίες του. Γιὰ ν' ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο αὐτὸ οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες παίρνουν τὰ μέτρα τους : περιχλείουν τὴν σεξουαλικότητα μέσα σὲ ἕνα πυκνὸ πλέγμα ἀπαγορεύσεων, ἀκυρώνουν

τὸν θάνατο μετατρέποντάς τον σ' ἓνα ἀπλὸ πέρασμα πρὸς ἄλλους κόσμους, πρὸς ἄλλες μορφές ζωῆς. Ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἀναίρεση ἐξασφαλίζουν τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἰσορροπία.

Ὁ «ἐξημερωμένος» θάνατος ἀνταποκρινόταν σ' αὐτὸ τὸν συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες καὶ στὴ φύση. Ἡ ὁμάδα «ἀποχαιρετοῦσε» τὸν νεκρὸ, τὸν θυμόταν, τὸν συμπεριλάμβανε. Μέσα ἀπὸ τὶς τελετουργίες αὐτοῦ τοῦ ἀνύπαρκτου θανάτου ἐπιβεβαίωνε καὶ διακήρυσσε τὴν δική της συνοχή, τὴν δική της ὑπαρξη, τὴν δική της ζωή. Τὸ πρῶτο ρήγμα σὲ τοῦτο τὸ «ἐξημερωτικὸ» σκηνικὸ ἐμφανίστηκε κιόλας στὸν Μεσαίωνα.

Τότε παρουσιάστηκε ὁ θάνατος ποὺ ἦταν διακοπή καὶ ὄχι συνέχεια. Τότε χάθηκε ὁ homo totus καὶ ὁ νεκρὸς χωρίστηκε στὰ δύο, στὸ σῶμα ποὺ χάνεται στὴ φύση καὶ στὴν ψυχή. Δὲν ὑπῆρχε πιά ὕπνος καὶ ἀναμονή. Ἡ ψυχή δραστήρια κι' ἐλεύθερη ἔπαιρνε τὸν δικὸ της δρόμο. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς δὲν γενικεύτηκαν καθὼς οἱ πολλοὶ ἔμειναν δεμένοι μὲ τὶς παλιές δοξασίες καὶ καθὼς καμιά δύναμη δὲν ἀμφισβητοῦσε ἀκόμα τὴν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ πάνω στὴ φύση. Χρειάστηκε ἡ ταραχή τῶν καιρῶν τῆς Μεταρρύθμισης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης καὶ ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς τῶν κανόνων, χρειάστηκε τὸ ζήτημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ γιὰ νὰ διευρυνθοῦν οἱ ρωγμές καὶ νὰ ἀνατραποῦν οἱ ἰσορροπίες. Τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ ἡ ἀνθρώπινη σκέψη ἀπογειωνόταν μὲ τὰ φτερά τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ, τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμή οἱ συμβιβασμοὶ ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ στὴ φύση ἀκυρώθηκαν καὶ ἡ εἰσβολή τῆς δεύτερης στὴν πρώτη προκάλεσε τὸν τρόμο, τὸν πανικὸ τοῦ ἀπροστάτευτου.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ μπαρόκ ἐκφράστηκε ἡ ὁμοιότητα τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου. Στὴν τέχνη παρουσιάστηκαν οἱ ἐρωτικὲς σκηνές θανάτου. Οἱ σκηνές τῶν μακάβριων χορῶν ἔμοιαζαν ἀρκετὰ μὲ σκηνές ἐρωτικοῦ ὀργίου. Ἡ ἀνατομία δὲν ὑπῆρξε μόνο μιὰ ἐπιστημονικὴ ὑπόθεση. Ἐξαπλώθηκε σὲ εἰδικές αἵθουσες, στοὺς πύργους τῶν εὐγενῶν, αἵθουσες ἐρωτικοῦ μυστικισμοῦ ἢ, ἂν θέλετε, προσέγγισης τῆς ἐρωτικῆς πλευρᾶς τοῦ θανάτου. Στὴ λογοτεχνία ἡ σεξουαλικότητα συνάντησε τὸν πόνο, μιὰ ἰδέα ποὺ κυκλοφοροῦσε πλατιὰ πολὺ πρὶν τὸν μακρήσιο Ντὲ Σάντ. Ἡ ζωή, ἡ δημιουργία, συνδέθηκε μὲ τὸ θάνατο καὶ τὴ σήψη ἀρκετὰ πρὶν γεννηθεῖ ἡ ἰδέα τοῦ Φρανκεστάιν στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ XIXοῦ αἰῶνα. Κλοπὲς πτωμάτων, ἰδιαιτέρως νέων κοριτσιῶν ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα, χοροὶ μασκαρεμένων μὲ ἀτραξιὸν ἓνα μάθημα ἀνατομίας ἐπὶ πτώματος, νεκροφιλία, ταρίχευση καὶ προβολὴ τοῦ νεκροῦ σώματος καὶ τόσες ἄλλες ρωγμές στὰ ἀσφαλιστικὰ οἰκοδομήματα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Ἡ ἀναχωρή εἶχε λήξει. Ὁ θάνατος δὲν ἦταν πλέον μιὰ εἰρηνικὴ διαδικασία περάσματος, ταξιδιοῦ. Δὲν ἦταν μιὰ ὥρα αὐτοσυγκέντρωσης, ἐπιβεβαίωσης τῆς ὁμάδας καὶ περισυλλογῆς τοῦ νεο-προσερχόμενου σ' ἓνα καλύτερο, ἀναπαυτικὸ κόσμο. Δὲν ἦταν προετοιμασία κοίμησης. Ἀργὰ

ἀλλὰ σταθερὰ ξεπρόβαλε ἓνα εἶδος θανάτου ποὺ ἀνῆκε ὁλοκληρωτικὰ στὴ βία καὶ στὰ βάσανα. Προοδευτικὰ ξεπρόβαλε ὁ τρόμος ὅπως τὸν ξέρουμε ἐμεῖς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ "Εντγκαρ "Αλλαν Πόε ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς δικές μας ἐμπειρίες.

Ὁ Ariès υποψιάζεται ἐδῶ μιὰ καίρια μεταβολὴ στὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Οἱ litterati, οἱ γιατροί, πρὶν ἀπὸ τὸ πολὺ πλῆθος ἀνακαλύπτουν μὲ τρόπο ἀνοιχτὲς τὶς βρύσες ἀπ' ὅπου ἡ ἀναρχία τῆς φύσης εἰσβάλλει στὶς ἀνθρώπινες (λογικὲς) κοινωνίες. Προειδοποιοῦν γιὰ τοὺς κινδύνους ποὺ κρύβουν γιὰ τὸ σῶμα, γιὰ τὸ νοῦ, γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση, οἱ «σεξουαλικὲς διαστροφές», καί, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὁ αὐνανισμός. Προειδοποιοῦν γιὰ τὶς σατανικὲς δυνάμεις ποὺ ἐπίσης ἀπειλοῦν τὴν υἰεὶα καὶ τὸ νοῦ, καὶ ποὺ βρίσκονται κρυμμένες στὰ πτώματα, στοὺς τάφους, στὸ θάνατο. Πρόκειται γιὰ ἓνα καινούργιο, ἀπέραντο τρόπο, ὑποστηρίζει ὁ Ariès. Πάντοτε οἱ ἄνθρωποι φοβόντουσαν τὸν θάνατο, πάντοτε ἀγωνιοῦσαν μπροστὰ του. "Ηξεραν ὅμως νὰ φέρουν ἐτοῦτα τὰ συναισθήματα μέσα στὰ κατὰλληλα κανάλια, τὰ ἐκλεινὰ μέσα σὲ τελετουργίες οἰκεῖες σ' αὐτοὺς καὶ ἀκύρωναν μὲ τοὺς τρόπους αὐτοὺς τὸν τρόπο τοῦ ἀγνώστου, τὸ δέος τῆς ἐκμηδένισης. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ δυνατότητα χάθηκε ἢ, ἔστω, περιορίστηκε. Καὶ ἄρχισε ὁ πρωτόγνωρος τρόμος ὡς πρὸς τὴν ἀμείλικτη τούτη στιγμή. Τρόμος ποὺ προοδευτικὰ ὀδήγησε στὴν βίαιη, στὴ νοητικὴ ἐξαφάνιση τοῦ φαινομένου. Λέμε πῶς θὰ «ἐπέλθει τὸ μοιραῖον» καὶ ὅχι ὁ θάνατος. Θεωρεῖται ἐγκλημα τὸ νὰ πληροφορήσουμε τὸν ἄρρωστό μας γιὰ τὸ πλησίασμα τῆς ἀναπότρεπτης ὥρας. Ἡ ἐκκαθάριση τῆς γλώσσας καὶ τῆς σκέψης προδίδει τὶς διαστάσεις τοῦ ὡς πρὸς τὸν θάνατο φόβου.

Ἰσως, γιὰ νὰ γυρίσουμε στὰ δικὰ μας χωράφια, θὰ ἦταν γόνιμη ἱστορικὰ ἡ ἀναζήτηση μιᾶς ἀνάλογης καμπῆς στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἀλήθεια πότε παρουσιάζεται ἐδῶ ὁ φόβος τῆς νεκροφάνειας; Οἱ διαθήκες ἴσως ἔχουν πολλὰ νὰ μᾶς ποῦν. Τὰ παραεκκλησιαστικά, μοναχικὰ κείμενα περὶ «Βουρκολάκων» πότε ἀνθίζουν; Οἱ ἀπειράριθμοι νεκροὶ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 πῶς ἀντιμετωπίζονται; "Οσοι πεθαίνουν μὲ βασάνους ἢ ἀπὸ πεῖνα δὲν ἐπανεμφανίζονται στοὺς ζωντανούς; Οἱ ἀλυσσοδεμένοι «Δροσουλιῖτες» τοῦ Φραγκοκάστελλου δὲν τριγυροῦν ἀκόμα καὶ σήμερα στοὺς θρύλους μας; Φόβοι ζωντανῶν - νεκρῶν ποὺ γιὰ πολλὰς δεκαετίες ἐνδημοῦν. Φόβοι ποὺ δίνονται καὶ στὸν τόπο μας συχνὰ - πυχνὰ μὲ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο καθὼς ὁ βρυκόλακας διεκδικεῖ τὴ γυναῖκα του, βγαίνει ἀπὸ τὸν τάφο γιὰ νὰ πλαγιάσει μαζί της ἢ γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ κάποιον ζωντανὸ ἀνταγωνιστὴ του. Οἱ ἱστορικοὶ μας δὲν ἔθπεπε ν' ἀφήσουν ἀτρύγητα ὅλα ἐτοῦτα τὰ χωράφια.

Τὸ μεγάλο χωνευτήρι τοῦ ρομαντισμοῦ ἀνέλαβε, στὸν XIX αἰῶνα, νὰ διαμορφώνει τὶς σκέψεις καὶ τοὺς φόβους ποὺ συνόδευαν τὸν θάνατο. Δὲν ἀνείρεσε τὶς ρίζες τοῦ φόβου. Ἐστὼ καὶ πρόσκαιρα ὅμως βρῆκε τὸν τρό-

πο να ξανακάνει τον θάνατο, 'αν 'δχι 'ηρεμο και φυσικό, τουλάχιστο 'ωραϊο. 'Ο θάνατος παρουσιάστηκε 'ως 'η κατεξοχήν 'απελευθέρωση 'από τὰ δεσμά του κόσμου, 'από τὰ ταμπού τῆς πολιτείας και τῶν κανόνων που περιορίζουν τὸ συναισθημα. Κατόπιν 'ακυρώθηκε 'η 'ιδέα του χωρισμοῦ καθὼς ὁ θάνατος 'άνοιγε τὸ δρόμο πρὸς τὴν 'ιδανική συνένωση τῆς οἰκογένειας σὲ τὶς 'ἀλλοιους. Φυσικά, 'ἐκεῖ που διαβάζουμε οἰκογένεια μπορούμε λίγο 'ἀργότερα να διαβάσουμε πατρίδα και οἰκογένεια του 'ἐθνους. Θάνατος οἰκογενειακὸς 'από κάθε 'ἀποψη, θάνατος 'ωραῖος στὴν 'υπηρεσία τῶν 'ἀνθρώπων δεσμών.

'Ο Ariès ἐπιμένει στὴν 'αναζήτηση αὐτοῦ του τρόπου θανάτου μέσα 'από τὴν οἰκογενειακή 'ἀλληλογραφία τῶν La Ferronnays (1830 - 1848) 'ἀλλὰ και μέσα στὶς εἰκόνες που 'η Emily Bronte κατέγραψε στὸ εὐαγγέλιο αὐτὸ του ρομαντισμοῦ, στὰ «'Ανεμοδαρμένα 'Υψη». Φόβος και 'ἐκσταση μαζί. Σ' αὐτοὺς τοὺς εὐθραυστους ρομαντικούς φθισικούς χαρακτήρες ὁ 'απελευθερωτικὸς θάνατος πλησιάζει κρυφά, χωρὶς κανεὶς να τὸν 'αναφέρει, ὥστε να κρατήσει 'η ζωὴ πλέρια τὰ δικαιώματά της ὡς τὸ τέλος. Προσδοκία 'ἀνέυρεσης τῶν ἀγαπημένων προσώπων, προσδοκία εὐτυχίας μέσα στὴν ὀλοκλήρωση τῶν 'ἀνθρώπων δεσμών. Ναί, 'ἀλήθεια 'εἶπα αὐτά. 'Αλλὰ θὰ συμβοῦν μέσα στὸ 'ἄπειρο, στὸ τίποτα μέσα 'από μιὰ 'ἄλλη 'ἐρμηνεία.

'Επειτα εἶναι αὐτὸς ὁ ἄρρωστος 'από ἔρωτα Heathcliff, που 17 χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τῆς ἀγαπημένης του Κατερίνας, χώνεται μέσα στὸν τάφο της γιὰ να τὴ δεῖ και πάλι. Κομμάτι 'από μακάβρια ἐρωτικὴ διήγηση του XVIIIοῦ αἰῶνα θάλεγε κανεὶς. 'Η Κατερίνα εἶναι 'ἀλυπη τὸσα χρόνια μετὰ, ὅπως τὴν ὥρα του θανάτου της ὁμορφη. Δὲν μπορεῖ να λυώσει, δὲν μπορεῖ να ξεκινήσει γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι τῆς ψυχῆς χωρὶς τὸν ἔρωτά της, χωρὶς τὸν ἀγαπημένο της δίπλα. 'Ο τελευταῖος 'ἀπειλεῖ να γίνε φάντασμα, ἐφιάλτης γιὰ τοὺς ζωντανούς, 'αν δὲν τὸν θάψουν δίπλα της. Πρέπει να λειώσουνε μαζί οἱ ἀγαπημένοι. Πρέπει να πραγματοποιήσουν τὴν τέλεια ἐρωτικὴ συνένωση στὸν ἄλλο κόσμο. Πρόκειται γιὰ καθαρὸ ρομαντισμὸ του XIXοῦ αἰῶνα.

Σκέφτομαι μὲ δέος τὴν εἰκόνα του παλιοῦ νεκροταφείου του Αἰάκιου στὴν Κορσική. Μιὰ πολιτεία νεκρῶν φτιαγμένη 'από ἑκατοντάδες μικροὺς ναούς, οἰκογενειακὰ παρεκκλησία. Οἱ νεκροὶ εἶναι 'ξαπλωμένοι στοὺς τοίχους, πίσω 'από γυαλὶ συνήθως, πρέπει να φαίνονται. Στὸ κέντρο 'εἶνα σαλόνι οἰκογενειακό, μιὰ μεγάλη πολυθρόνα γιὰ τὴ χήρα 'ἢ τὸν χῆρο, γιὰ τὸ πιὸ στενὸ συγγενή. Συχνὰ μικρότερα καθίσματα ὀλόγυρα. Πρόκειται γιὰ τὴν φρικιαστικὴ πράξη του Heathcliff, θεσμοποιημένη. Κατάβαση στὸν τάφο γιὰ συνένωση μὲ τοὺς ἀγαπημένους νεκρούς. Μέχρι τὴν ὥρα τῆς διὰ του θανάτου ὀλοκλήρωσης.

Ὁ Ariès περιοδεύει καὶ ἀναζητᾷ στὸ βιβλίο του τὶς στάσεις τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὸ μοιραῖο. Ψάχνει σὲ διαθήκες, σὲ ἀλληλογραφίες, σὲ ζωγραφικούς πίνακες, σὲ ταφικά μνημεῖα. Ἕνας τεράστιος πλοῦτος, ἀποτελεσματὶς μιᾶς πολύχρονης ἐργασίας. Γιὰ τοὺς σημερινούς ἱστορικούς ἔλα αὐτὰ εἶναι μιὰ πρόκληση. Ὁ Ariès ἔφερε στὸ προσκήνιο νέα θέματα, νέα πεδία ἔρευνας, νέες καίριες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Θὰ εἶναι κρίμα μιὰ τέτοια εὐκαιρία, μιὰ τέτοια πρόκληση νὰ μὴν τύχει τῆς ἀνάλογης προσοχῆς.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΤΑΡΙΘΗΣ

Umberto Eco

De Bibliotheca

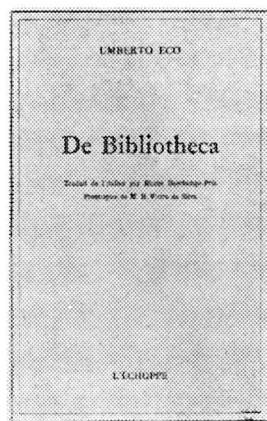
μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικά :

Eliane Deschamps-Pria

L' Echoppe

Caen 1986

31 σελ.

Στὶς 10 Μαρτίου 1981 ὁ Umberto Eco, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς εἰκοστῆς πέμπτης ἐπετείου τῆς ἐγκατάστασης τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου στὸ παλάτσο Sormani, ἔδωσε μιὰ διάλεξη. Τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας του μεταφράστηκε καὶ ἐκδόθηκε στὰ γαλλικά τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1986.

Ἡ μελέτη μιᾶς βιβλιοθήκης, ἡ προσπάθεια νὰ προσδιορίσουμε ἔμμεσα τὶς πνευματικὲς δραστηριότητες ἑνὸς ἀτόμου (ἰδιωτικὲς συλλογές) ἢ τὶς τάσεις κάποιου συνόλου μιᾶς ἐποχῆς μέσα ἀπὸ τὶς «ἱστορίες» τῶν βιβλιοθηκῶν, ἡ περιγραφή ἐν τέλει τῆς μακρόχρονης ἐπιβίωσης ὀρισμένων βιβλιοθηκῶν (: ἀρχικὸς πυρήνας, εἰσοδὸς καὶ ἀποψιλώσεις), ἔχουν προκαλέσει μιὰ συζήτηση γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ παρελθόντος. Ὁ U. Eco μὲ τὴ συνοπτικὴ του αὐτὴ παρέμβαση θὰ ἀναφερθεῖ στοὺς σημερινούς σκοποὺς μιᾶς βιβλιοθήκης : σκοπιμότητες καὶ τρόπος λειτουργίας ὡς πρὸς τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴν ἀνάγνωση ἢ ὡς πρὸς τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο;

Ἡ πρώτη ἀναφορὰ, μοχλὸς τῆς ὁμιλίας, ἀφορᾷ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ